

УДК 347.122+346.62 (477)

Посполітак В. В.

ДО ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШЕЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті стисло досліджено питання правової природи грошей як об'єктів цивільного права з точки зору їх правового регулювання цивільним та господарським законодавством України.

Гроші в цивільному обороті мають служити в якості загального знаряддя обміну. Кожна фізична чи юридична особа повинна мати можливість в обмін на гроші отримати певне майнове благо. Але ця можливість носить фактичний, а не юридичний характер: грошовий знак не є ордером на товар, не дає особі право вимагати від держави або іншої особи надання їй певної майнової цінності. Функція загального знаряддя обміну надається грошам через довіру до них учасників цивільного обороту, в силу впевненості кожного з них, що дана грошова одиниця буде прийнята в обмін на товар іншою особою, що ця грошова одиниця надає фактичну можливість вільного вибору майнових благ. Фактично, йдеться про ліквідність грошей, яка не в останню чергу залежить від політичної ситуації в державі, а також від правового регулювання емісії, обліку, обігу грошей, їх конвертованості в гроші інших держав (іноземну валюту).

Із найдавніших часів грошіми були різні товари: хутра звірів, металеві сокири, мушлі каури тощо. Однак завдяки своїм фізичним властивостям найбільш вживаним загальним еквівалентом вартості стали благородні метали: золото та срібло. Згодом вони набирають форми монет, а потім і банкнот. Розвиток електронних техно-

логій дав змогу розвинути безготівкову форму розрахунків, при якій гроші обліковуються на спеціальних банківських рахунках.

Гроші – особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів. Гроші виконують функції мірила вартості та засобу обігу. Крім того, вони є засобами нагромадження та платежу. З утворенням світового ринку деякі національні гроші виконують функції світових [1]. При цьому не слід переоцінювати публічно-правовий характер грошей, оскільки історія розвитку людства підтверджує, що грошима люди визнають той товар, який вони вважають грошима в конкретний момент часу в конкретній ситуації. І не має значення, що в конкретній державі, у якій, наприклад, ведуться бойові дії, ця держава визнає грошима місцеву грошову одиницю. Якщо населення вважає грошима долар, євро, грам золота чи буханку хліба, саме цей товар є економічним мірилом вартості усіх інших товарів. Тому слід відзначити, що правова природа грошей, з точки зору приватного права, не є тотожною з публічно-правовими підходами, як не можуть бути тотожними «мірило вартості» та «законний платіжний засіб».

Поняття грошей в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) закріплено у статті 192,

яка логічно розміщена в розділі III «Об'єкти цивільних прав» [2]. Згідно з вказаною статтею «...законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня... Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом». На жаль, така конструкція статті не дає відповіді на правову природу грошей, враховуючи можливість їх існування як у готівковій формі, так і у безготівковій. Фактично відбувається відтворення норми статті 99 Конституції України, згідно з якою «грошовою одиницею України є гривня» [3] та робиться відсилка на окремий закон про використання іноземної валюти, яка (враховуючи назву статті) також є грошима.

Як відомо, гроші існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або у безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках). Але, згідно з ЦК України, за своєю правовою природою гроші традиційно відносяться до заміних, рухомих, подільних речей, визначених родовими ознаками. Ця позиція законодавця послідовно виписана в усьому тексті ЦК України (див. ст. ст. 177, 343, 718 ЦК України).

Слід відзначити, що гроші, насамперед, є економічною категорією, що означає особливий специфічний товар, який виконує роль еквіваленту, рівноцінності, тобто форму вартості всіх інших товарів. У юридичному значенні гроші є особливою категорією об'єктів цивільного права, оскільки виконують роль загального еквівалента і, відповідно, їм властивий цілий ряд специфічних особливостей. На відміну від звичайних речей такого роду, зазначена властивість грошей визначається не природними властивостями та кількістю купюр, а вираженою в них грошовою сумою.

Ці грошові знаки не є тим товаром, який виступає у якості грошей. Грошові знаки є лише матеріальною формою цього товару. Самим же товаром виступає у цьому випадку зобов'язання. Фактично, банкноти та монети є безумовним зобов'язанням Національного банку. Саме ці зобов'язання і є тим товаром, який, згідно з законом, є грошима, вираженими у грошових знаках [4].

Звичайно, у будь-який момент конкретні грошові знаки можуть бути виділені зі всієї маси грошей та індивідуалізовані, наприклад, шляхом запису їх номерів. У цьому випадку їх правовий режим рівнозначний режиму речі, визначеної індивідуальними ознаками.

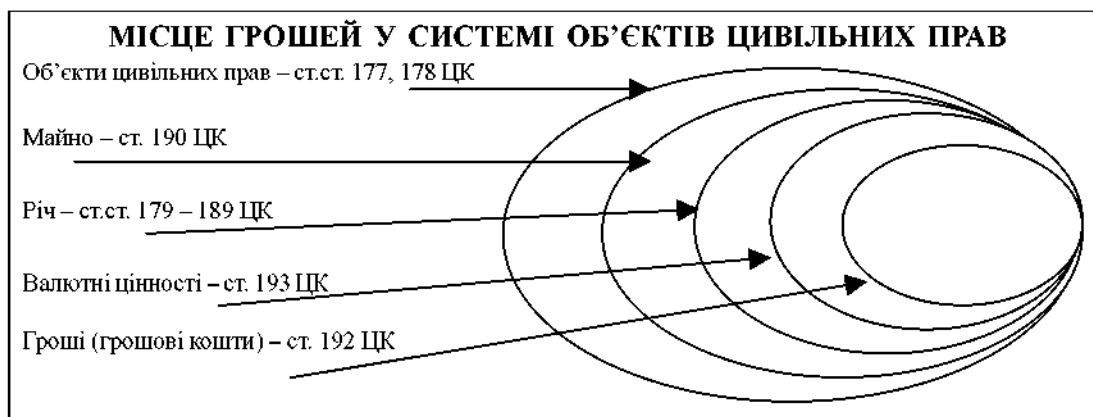
У зв'язку з цим доцільно розглянути і саме

визначення речі, від формулювання якого ухилилися розробники Модельного кодексу для країн СНД у 1992 році [5]. Згідно зі статтею 179 «Поняття речі» ЦК України, «реччю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Під речами наука цивільного права розуміє дані природою та створені людиною цінності матеріального світу, які виступають як об'єкти цивільного права. Використання при визначенні поняття «речі» поняття «предмет» викликає певне занепокоєння на практиці при регулюванні обігу грошей в безготівковій формі, до речі, як і цінних паперів у «бездокументарній» формі. Вбачається за доцільне доповнити статтю 179 ЦК України словами «а також об'єкти права, що прирівняні до них». Подібна конструкція використана при визначенні нерухомоті у статті 181 ЦК України.

Однак, хоч би як учені та/або практики намагалися надати грошам статусу речі, слід пам'ятати, що суттю грошей є зобов'язальні відносини. Без них не існує грошей, а існують «речі», на які поширюються загальні положення речового права. Грошові знаки є грошима, якщо вони випущені в обіг і їхньою правовою основою є зобов'язання центрального банку держави (в Україні — НБУ) від імені держави, а також зобов'язання всіх учасників грошового обігу в державі приймати їх як засіб платежу. Якщо паперові знаки та монети в обіг не випущені, а знаходяться у сховищі центрального банку держави, вони не є грошима і на них поширюються загальні норми законодавства про речі, обмежені в обігу. Гроші в безготівковій формі (на рахунках у банках) є зобов'язаннями комерційних банків перед своїми вкладниками. Саме єдина зобов'язальна природа грошей (як одного поняття) дає змогу переводити їх з однієї форми в іншу (дві форми однієї суті). Ця єдина зобов'язальна природа грошей зумовила велику кількість норм, які передбачають винятки у правовому статусі грошей як речей, зокрема, три глави ЦК України — 71 «Позика. Кредит. Банківський вклад», 72 «Банківський рахунок», 73 «Факторинг», 74 «Розрахунки». Крім того, існують норми в окремих статтях, які передбачають особливий статус грошей при виконанні інших зобов'язань: ст. ст. 389, 524, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 625 ЦК України.

Узагальнені норми ЦК України щодо визначення правової природи грошей можна зобразити схематично.

Крім ЦК України загальні засади грошової системи України, функціонування платіжних систем, відносини у сфері переказу грошей ре-

гуються Законами України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про зв'язок», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», іншими актами законодавства України та нормативно-правовими актами НБУ, а також Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів, Уніфікованими правилами з інкасо, Уніфікованими правилами з інкасо, Уніфікованими правилами по договірних гарантіях Міжнародної торгової палати та іншими міжнародно-правовими актами з питань переказу грошей.

Така велика кількість спеціальних норм визначає правову природу грошей як речей лише за загальним правилом. Тобто гроші (особливо їх безготівкову форму) можна розглядати як об'єкт цивільного права, прирівняний до речей. І, якщо немає інших винятків у законах, то до грошей застосовуються норми про речі. У цьому полягає особливість грошей, зумовлена їх дуалістичною (речовою та зобов'язальною) природою.

У даний час в юридичній літературі є дві основні теорії, які по-різному визначають правову природу безготівкових грошей. Одні вчені визнають за ними речово-правову природу, інші, навпаки, вважають, що безготівкові грошові кошти мають більше зобов'язальний характер. Розглянемо послідовно обидві теорії.

Автори першої теорії вважають, що безготівкові гроші є ніщо інше, як право вимоги клієнта до банку, і яке має зобов'язальний характер. Л. А. Новосолова досить аргументовано доводить свою позицію. Такі права:

- а) можуть бути реалізовані тільки в результаті дій банку-кредитора;
- б) коло учасників правовідносин наперед встановлено договором банківського вкладу;
- в) порушення даного права може бути тільки з боку особи, з якою підписано договір;
- г) у клієнта відсутнє право слідування на передані банку готівкові гроші, оскільки відсутня річ, за якою право може слідувати;
- д) права по відношенню до банку встановлю-

ються за згоди учасників відносин, у силу договору банківського вкладу (рахунку) [6].

Подивимося, які недоліки в цій теорії бачать її противники. Так, на думку Л. Єфімової, якщо виходити з того, що безготівкові гроші – тільки зобов'язання банку видати клієнту готівкові гроші, то доведеться визнати, що банк може взяти на себе зобов'язання виплачувати клієнту готівкові гроші у будь-якій сумі, причому ця сума не є обмеженою. Але який нормальний банк буде в односторонньому порядку збільшувати свої зобов'язання? [7].

Крім того, можливість банку щодо збільшення залишку грошей на рахунку клієнта або переказу на рахунок в інший банк обмежуються наявністю грошей на кореспондентському рахунку цього банку в НБУ та у касі цього банку. А загальна сума всіх грошей на кореспондентських рахунках та в касі (фінансових установ), а також у касах юридичних осіб чи «на руках» фізичних осіб не може бути більшою, ніж загальний обсяг кредитної та готівкової емісії НБУ.

Цікаво, що до ЦК України включено також статтю 193 «Валютні цінності», яка також не розкриває суті цього об'єкта цивільного права і звучить так: «*види майна, що вважаються валютними цінностями, та порядок вчинення правочинів з ними встановлюються законом*».

У Декреті КМ України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» під майном, визначеним як валютні цінності, згадується також валюта України та іноземна валюта. Подібне, хоча і не тотожне визначення міститься у ст. 1 Митного кодексу та ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність».

Звідси виникає необхідність чіткого розмежування понять «валютні цінності» та «гроші» або чітке підпорядкування однієї категорії іншій. Фактично більшість колізій в праві вирішується за правилом конкуренції загальної та спеціальної норми. Том у ЦК України мав би врегулювати співвідношення цих понять, що також мало б

наслідки для застосування митного, валютного законодавства тощо.

На відміну від ЦК України в Господарському кодексі України (далі – ГК України) відбувається хаотичне вживання термінології щодо регулювання грошових відносин. ГК України, в принципі, не претендує на вирішення питань правової природи грошей та зобов'язань за ними. У більшості випадків автори ГК України вирішили мінімально вживати поняття «гроші» в тексті, надаючи перевагу поняттю «кошти». Співвідношення цих понять можна простежити у частині п'ятій статті 139 ГК України: «5. *Коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства*» [8].

Очевидно, на думку розробників ГК України, «... гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин...», які не входять до складу майна суб'єктів господарювання або які не «призначені для ... здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами» чи не «призначені для ... фінансових відносин відповідно до законодавства, коштами не визнаються. Пояснення механізму перетворення «грошей» в «кошти» та назад «коштів» у «гроші» поки що залишається поза сферою інтересів українських вчених, хоча відчувається певне «податково-бухгалтерське навантаження» статті 139 ГК України, яке мало б певний сенс за належного структурованого підходу. До речі, таке розмежування допомогло б краще розуміти ті норми ЦК України, у яких йдеться про кошти товариств (наприклад, статті 139 або 149 ЦК України). Але чому гроші населення також називаються «коштами» в абзаці 10 частини першої статті 10 ГК України, залишається незрозумілим.

Певне здивування викликає також зміст частини четвертої статті 14 ГК України, в якій «грошовими коштами» (термін зі статті 192 ЦК України) розробники вважають не гривню чи іноземну валюту, а готівку, чеки, використання «інших форм розрахунків та платіжних карток на території України». Таким чином, до коштів суб'єктів господарювання (стаття 139) можна віднести як гроші на рахунок, так і платіжну картку для зняття цих грошей, а чек є грошовими коштами, а не документом, що засвідчує вимогу виплатити пред'явникові певну суму грошей.

Заради справедливості слід зазначити, що

поняття господарського зобов'язання (статті 173 ГК України), визначення місця виконання господарського зобов'язання (стаття 197 ГК України), виконання грошових зобов'язань (стаття 198 ГК України) базується саме на понятті «гроші», а не «кошти».

У результаті змінюється термінологія норм законів під одну чи іншу тенденцію. Так, Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» [9], який раніше називався «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні», зазнав змін, згідно з якими саме слово «гроші» замінили на слово «кошти» (у назві і тексті Закону слово «гроші» в усіх відмінках замінено словом «кошти» у відповідному відмінку згідно з Законом № 2056-IV від 06 жовтня 2004 року).

Якщо глянути на визначення коштів в законодавстві України, наприклад, у статті 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність», то впадає в око ширше тлумачення цієї категорії, ніж категорія «гроші», хоча б тому, що до коштів віднесено не тільки гроші, але й їх еквівалент: «кошти – гроші у національній або іноземній валюті чи їх еквівалент» [10].

Проте якщо це так, то у Законі України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» постійно говориться про зарахування коштів на рахунки (пункти 1.2, 1.4, 1.5 тощо). Оскільки йдеться саме про грошові рахунки, а не про рахунки бухгалтерського обліку (аналогічно різниці рахунків у системі депозитарного обліку та рахунків бухгалтерського обліку на фондовому ринку), то вбачається сумнівним зарахування на такі рахунки не грошей, а їх еквівалента.

Як зазначає В. Л. Яроцький, в економіко-правовому аспекті гроші виконують роль публічно-правового фінансового інструмента забезпечення платежів, розрахунків, кредитних відносин, визначення розміру майнової і немайнової (моральної) шкоди, міри вартості усіх видів майна тощо... У такому контексті гроші позначаються терміном «кошти», який є загальнозживаним [11]. Не підтримуючи та не заперечуючи це твердження (оскільки воно потребує глибокого осмислення з точки зору інструментальної концепції, прихильником якої є В. Л. Яроцький), у той же час можна констатувати, що змінювати Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» тільки заради такого тлумачення різниці понять «гроші» та «кошти» не було потреби.

При такій ситуації в нормативно-правових актах щодо правової природи грошей та їх співвідношення з поняттями «кошти», «валютні цінності» тощо, відповідь слід було б шукати у на-

укових дослідженнях. Проте ступінь дослідження даної проблематики за спеціальністю 12.00.03 в Україні низький. Фактично йдеться про роботи О. І. Шаповалової «Проценти у грошових зобов'язаннях (цивільні аспекти)» (2005) та О. В. Васьковського «Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування» (2004). Суміжні дослідження грошових відносин проведені за спеціальністю 12.00.04 О. П. Подцерковним «Організаційно-правові основи розрахункових відносин у господарському комплексі України» (1999) включаючи монографію «Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине» 2005 року та В. П. Богуном «Правове регулювання розрахунків в іноземній валюті у зовнішньоекономічних відносинах» (2001). Інші дисертації здійснювалися за спеціальностями 12.00.01, 12.00.07, 12.00.11 і чіткої відповіді на питання приватно-правової природи грошей взагалі та їхньої безготівкової форми зокрема не дають.

Виходячи з цього, відчувається нагальна проблема цивільно-правового дослідження, як мінімум, таких аспектів:

1) чіткого врегулювання в ЦК України та цивільничній науці правової природи грошей, зокрема, їх безготівкової форми;

2) здійснення чіткого розмежування та/або співвідношення загального та спеціального поняття «валютні цінності» та «гроші»;

3) чіткого впорядкування у ГК України та спеціальному законодавстві України «грошових відносин».

У будь-якому випадку, визнання грошей тільки з точки зору публічного права (або хоча й з боку приватного права, але з тільки зобов'язально-правової природи) – не задовольняє вимог сучасної практики грошового обороту. Визначення ж грошей в якості об'єкта права власності (навіть у безготівковій формі) може дати цікаві відповіді на практичні питання, починаючи з того, де ж міститься об'єкт цивільних прав (на якому рахунку, навіть як «безтілесна річ») взагалі, та де він міститься у випадку з виконанням зобов'язань Ощадбанку України за зобов'язаннями Ощадбанку СРСР перед громадянами України.

1. Вільна енциклопедія «Вікіпедія» – <http://uk.wikipedia.org>
2. Цивільний кодекс України.– Відомості Верховної Ради (ВВР).– 2003.– №№ 40–44.– Ст. 356.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР).– 1996.– № 30.– Ст. 141 (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004); ВВР.– 2005.– № 2.– Ст. 44.
4. Карагузов Ф. С. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав.– Алматы: Жеті жарғы, 2002.– С. 269.
5. Гражданский кодекс: Модель, рекомендательный законодательный акт Содружества Независимых Государств. Часть 1 / Приложение к «Информационному бюллетеню», 1995.– № 6.– 231 с.
6. Новоселова Л. А. О понятии и правовой природе безналич-

- ных расчетов // Законодательство.– 1999.– № 1.– С. 21.
7. Ефимова Л. Правовые проблемы безналичных денег // Хозяйство и право.– 1997.– №№ 1–2.– С. 11.
8. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР).– 2003.– №№ 18, 19–20, 21–22.– Ст. 144.
9. Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» // Відомості Верховної Ради (ВВР).– 2001.– № 29.– Ст. 137.
10. Закон України «Про банки і банківську діяльність».– Відомості Верховної Ради (ВВР).– 2001.– № 5–6.– Ст. 30.
11. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції): Монографія.– Харків: Право, 2006.– С. 482–483.

V. Pospolitat

TO PRIVATE-LAW REGULATION OF MONEY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

The article covers some legal aspects of money as object of the civil law and this phenomena is analysed from the tend point of legal regulation under civil and economic legislation of Ukraine.